

HELYESÍRÁSI HIBÁK MINŐSÍTÉSE

(Javaslat, megjegyzésekkel)

1. Gyorsíróversenyeken csak az egyik szempont az, hogy ki tud nagyobb sebességet elérni; legelőször is az számít, hogy a versenyző lehetőleg hibátlanul vagy minél kevesebb hibával tudja elolvasni és közönséges írásba áttenni, amit leírt. A versenydolgozatok értékelésekor a bírálók a szövegtől való eltéréseket (de bizonyos fokig a helyesírási hibákat is) úgy számolják, hogy figyelembe veszik a szöveg értelmének kisebb vagy nagyobb megváltoztatását: különbséget tesznek kis, a közepes és a nagy hiba között.

Azt javaslom, hogy akár iskolai dolgozatokban, akár helyesírási versenyeken is jelentőségüknek megfelelően szerepeljen a minősítésben a kis, közepes és nagy hibák megkülönböztetése, mert a hibák nem egyenlő súlyúak. Kis hibáért legfeljebb 1 pont levonás, közepesért 3 pont, nagy hibáért 6 pont.

Nem tudom, erre a különbségtételre oktatják-e a pedagógusokat. Kíváncsún tartom, hogy ne ismétlődjenek olyan helyzetek, mint amilyenről néhány évtizede értesültem, hogy egy kezdő magyartanár ráment az 1984-ben bevezetett változtatásokra, és aki nem aszerint írta le a kérdéses szót, máris rosszabb osztályzatot kapott. Pedig a változtatás esetén is be kellene tartani a fokozatosság elvét.

2. A pontrendszer szerinti minősítésben a magyar helyesírás alapelveiből indulnánk ki, melyek közül hármat világosan megfogalmaz az AkH. 10., de kissé elkenve és bővítve mutat be a 11. kiadása.

A négy alapelv (kiejtés, szóelemzés, hagyomány, egyszerűsítés) már önmagában is ellentmondásokat tartalmaz, de sokszor egymással is ütköznek, és ilyenkor egyik sem tartható szigorúan kötelező erejűnek.

Hogy a magyar helyesírás alapja a kiejtés volna, azt már Brassai Sámuel is kétségbe vonta. Jól látta, hogy a XIX. századi helyesírás a korábbi évszázadok írásgyakorlata nyomán hagyományozódott az ő korára. (Havi Szemle. 1880. január V. 63–71.)

Ezt a történeti alakulást mutatja be Fábíán Pál előadása (Fábíán Pál 2007. A magyar helyesírás sorsfordulói. In: Hagyomány és újítás a helyesírásban. Eger, 11–22.). Természetes, hogy viták útján csökkenteni lehetett az ellentmondásokat, de még jócskán maradt belőlük.

3. A helyesírási szabályok időről időre itt-ott változnak. Az idősebb nemzedéktől nem kérhetjük számon a legújabb módosítások ismeretét. Az AkH. nem olyan, mint a KRESZ, melynek pontos aktuális ismerete szükséges a zavartalan közlekedéshez, megsértése pedig súlyos balesetekhez vezethet, és jogos büntetést vonhat maga után. Ezt a körülményt, a négy alapelvet és az értelemtükrözést is figyelembe véve nagy hibának minősülhet:

a) olyan egyértelmű szabály megsértése, mely legalább száz éve változatlanul érvényes, és nincs ellentmondásban a négy elv egyikével sem (ilyen pl. az, hogy a tárgy ragját mindig egy *t*-vel írjuk);

b) az újabb szabályok és szabályozott írásmódok megsértése akkor, ha a hibás írás három elvvel is szemben áll. Súlyosan hibázik, aki *j* helyett *ly*-t ír, mert megsérti a régi hagyományt, de a kiejtést is (hiszen az *ly* régen más hangot jelölt, mint a *j*). Ilyen hiba pl.: *papagály*, *Toldi estélye*; az utóbbi sérti az értelemtükrözést és a szóelemzést is, hiszen az *estéje* és az *estélye* más szóelemekből áll (csak tömorfémájuk azonos). A kétjegyű betű hibás alkalmazása szemben áll az egyszerűsítés elvével is.

Csak közepes hibának számít az egyik elv megsértése egy másik elv alkalmazása esetén. Ezért minősíteném közepes hibának az *ly* helyett a *j* betűt, mert az legalább a kiejtési gyakorlatnak megfelel. A kiejtéshez közelítő írást általában sem tekinteném súlyos hibának. Jó, ha valakinek füle van a helyes írásmód meghallására.

Csak kis hibának számítana a nyelvjárási formák írásbeli használata, pl. az *ú*, *ű*, *í* hangok rövid *u*, *ü*, *i* betűkkel való írása, de ez is csak akkor, ha száz év óta kötelező a hosszú változat, vagy ha értelemmegkülönböztető szerepe van.

A nyomda számára eligazító ajánlást adjon a szabályzat, mely – egy gyorsírói címadás alapján – iránytű, de nem szentírás! Az egység kedvéért vannak olyan ajánlott alakok, amelyektől eltérve pontnyi hibát sem követünk el. Az *ú*, *ű*, *í* rövid írása az amúgy is ingadozó formájú szavakban ne okozzon egy pontnyi leminősítést se! A tanár javítsa ki a dolgozatban az ilyet, de ne számítsa be rossz pontnak az értékelésben! Az *árboc* rövid *o* hangja etimologikus ugyan (a latin *arbos* magánhangzója nyomán), de az értelmiségi-ek kiejtésében ez már rég megnyúlt *árbóc*-cá. (Petőfi Föltámadott a tenger... című versének megzenésítői egytől egyig *árbóc*-nak írták a költő *árboc* szavát: Szabó Ferenc, Járdányi Pál, Huszka Jenő, Kósa György, Kadosa Pál, Székely Endre). A kiejtés szerinti írást ilyenekben sem minősíteném hibának, mert a hagyományt túlhaladta a szokás. Viszont a *bura* helyett elterjedt *búra* alakot inkább kis hibának látom (mert a *borít*, *borul* igék rövid tőhangjával való rokonságát érzem), bár dunántúli beszédben is megjelent már (pedig más szó: a *bú* ragos alakja).

Ugyancsak a nyomdászok kívánságára kellett szabályozni a többszörösen összetett szavak kötőjelezését. Ez a könnyebb olvashatóságot és az értelem-tükrözést szolgálja, amennyiben az összetétel elő- és utótagját választja el. Hogy pontosan hat szótag az a minimális szóhosszúság, amelynél még nem ajánlatos kötőjelezni, ez csak egy gyakorlati tanács lehet. Az olvashatóság nemcsak a szó hosszúságától függ, hanem az összetett szó gyakoriságától is. Az AkH. 10. kiadásában pl. a *gyász-istentisztelet* kötőjele azért volt ajánlatos, hogy világosan lássuk: *istentisztelet* van benne, de *gyászisten* nincs. (Pedig pogány világokban lehetne.) Később mégis érvényesítették a „hat szótagig egybeírás” szabályát, ezért ma már egybeírjuk, nem értjük félre. Ha valaki mégis értelem szerint akarja kötőjellel tagolni, nem követ el hibát. Az *igazságügy-miniszter* pedig kötőjeles, mert több hat szótagnál. Aki mégis egybeírja, követi a *belügyminiszter*, *külgügyminiszter*, *pénzügyminiszter* analógiáját, hiszen az *igazságügy* is majdnem olyan gyakori összetétel, mint a másik három *-miniszter* utótagú összetétel összetett előtaggal. Ennél hosszabb előtagok helyett úgyis melléknévi alakot használunk: *közlekedésügyi miniszter* (de ilyen a rövidebb *iparügyi miniszter* is). Az efféle összetételek írásának pontosítása összefügg ugyan az értelemtükrözéssel, de nem a nyelv fejlődésének következménye (vö. Fábíán 2007: 23), csupán írás- és olvasástechnikai szempontú szabályozás. Akár kötőjellel, akár anélkül írjuk, nyelvi-leg mindenképpen összetett szó.

4. Kissé más a helyzet a különírás és egybeírás közti különbség esetén, mert elv szerint szókapcsolat és összetett szó különbségét tükrözi. A *szabadidő* egybeírása Fábíán (i. h.) szerint azt jelzi, hogy új szó keletkezett. De ezt az állítást a részletes nyelvi elemzés nem mutatja egyértelműen bizonyítottnak. Attól, hogy egy szókapcsolatot sajátos értelemben kezdünk használni, még nem válik összetett szóvá. A *szabadidő* többféle analógiás sorba állítható be. Ha a *kötött idő*-vel vetjük össze, szókapcsolatnak mutatkozik; ha a *munkaidő*-vel, egyetlen szónak tekinthető. A *szabadidő-ruha* (kötőjellel vagy akár egybeírva) még nem bizonyítja a *szabadidő* összetett voltát, hiszen mozgószabály értelmében írjuk itt egybe, ahol a jelzős főnév egy hosszabb összetett szó előtagjává válik. A képzős *szabadidős* melléknév már sokkal inkább utal alapszavának összetett szó voltára. Tény tehát, hogy van *szabadidő* szókapcsolat és van *szabadidő* szó. A kérdés az, hogy ezek írásbeli megkülönböztetése kötelező-e. Iskolafajtát jelent az *általános iskola*, mégsem írjuk egybe, melléknévi származékát sem: *általános iskolai*. (Nem írjuk egybe ezt sem: *általános iskolás*). A *szabadidő*, *szabadidős* egybeírását eszerint viszonylagos rövidege is támogatja.

Az efféle különbségek elhanyagolása szerintem csak kis hibának számít.

A nyelvtudomány fejlődéséről szólva említi Fábíán a *csigalépcső*, a *holófekete* egybeírását, melyeket 1954-ben minőségjelzős összetételeknek te-

kintettek. Valóban van párhuzam az ilyen összetett szavak és a minőségjelzős főnevek közt, mert összetételük előtagjára is kérdezhetünk így: *milyen lépcső? milyen fekete?* A valódi minőségjelzőkre mégis az jellemző, hogy állítmánnyá alakíthatók, ill. állítmányra vezethetők vissza, pl. a *magas lépcső* erre: *A lépcső magas.* A *csigalépcső*-t nem szedhetjük szét ilyen egyszerűen alanyra és állítmányra. A *hollófekete* típusban kérdés, hogy a melléknév 'színű' jelentésének ilyen körülírása valóban jelzővel történik-e. A *milyen fekete?* kérdés mellett megállja a helyét ez is: *mennyire fekete?* És akkor nem minőségjelzővel, hanem mennyiségi értékű határozóval van dolgunk. A *fekete* mint melléknév nem lehet ilyen értelemben alany, ezért itt predikatív viszonyra alakítással sem boldogulunk. A *holló színéhez hasonlóan fekete* körülírás a megszorításnak határozói értékére mutat, melynek megfelelő szófaj a határozó, a *hollóéhoz hasonló fekete* pedig minőségjelzői, melléknévi értékű körülírás. (Az összetett főnevek jelentéselemzéséhez I. Károly Sándor 1969. A szóösszetételek és a velük kapcsolatos lexikológiai egységek. Általános Nyelvészeti Tanulmányok VI., és különösen ennek egy újra közölt részletét: Keszler Borbála [szerk.] 1991. A mai magyar nyelv. 80–83.)

5. Ezek a nyelvtani körülírások nem érintik a *csigalépcső*, a *hollófekete* egybeírását. Más a helyzet a nem ennyire komplex jelentésviszonyú, a tisztán metaforikus és az anyagnévi jelzőkkel. Ezek sokkal inkább valóságos jelzők, hiszen állítmányként is megállják a helyüket: *alabástrom nyak* (~ *nyaka alabástrom*), *ezüst óralánc* (~ *óralánca ezüst*). Ezek írásmódjának finom szabályozása szolgálja ugyan a helyesírás egységét, de ilyen szabályok megsértése legfeljebb kis hiba. A szabályozás ugyanis arra vonatkozik, hogy az elő- vagy az utótag összetett volta a különírás felé tendál, de figyelembe veendő ezek szótagszáma is. Sőt az ilyenek különírása talán nem is hiba, hiszen a mai nyelvtudomány már túlhaladta azt a nézetet, hogy az *ezüst* típusú anyagnév jelzőként is főnév. Persze visszavezethető az elsődleges szófajára: főnév (*ezüsből* való), de melléknévi értékét állítmányi használata is erősíti: *Ez a hamutálca ezüst.* Helyesírásunk szabályozói részben figyelembe vették ezt, és összetett jelző vagy összetett utótag esetén nem a valódi összetett szavak kötőjeles tagolását ajánlják, hanem a teljes különírást. De felvetődhet a kérdés: az *ezüst tálca* nem ugyanolyan jelzős főnév, mint az *ezüst hamutálca*?

A szabályozás a Helyesírási Bizottság dolga, tehát az érvényes szabályok szerinti írásmód a leghelyesebb. Aki azonban kellő okkal – akár tudományos alapon, akár gyakorlati okkal, a félreértés elkerülése végett – eltér az ilyen szabálytól, nem követ el helyesírási hibát, vagy ha nagyon szigorú mércével mérünk, az eltérést kis hibának számítjuk.

6. A *dz*, *dzs* kettőzését és elválasztását a 11. kiadás 1984-ben újra szabályozta. Elfogadható e szabályok megokolása, de mivel a harminc évnél idő-

sebb nemzedék nagy része ezt nem ismeri, továbbá tudományosan sem igazolható a *dz* fonéma volta (s a *dzs*-é sem teljes értékű), ezek eltévesztése is csak kis hiba.

7. A helyesírásnak kilátásba helyezett újabb szabályozására nézve megismételhetem, amit néhány éve Grétsy László mondott: „Ne siessenek a 12. kiadással!” A viszonylagos állandóság még mindig jobb, mint a teljes összevisszaság. (Pedig a nem ellenőrzött hirdetőújságokban, reklámokban ez kezd eluralkodni.) Csak jól megalapozott, nyelvileg megokolt esetekben érdemes módosítani, az eddigiektől eltérő rendet bevezetni.

8. Az érvényben levő szabályoknak nem mindegyike erős szabály. A többször változtatott, a nyelv rendszere szempontjából nem igazolható szabályok gyengén kötelező erejűek. Az ilyenek elleni vétségek közepes vagy kis hibák, aszerint, hogy hány helyesírási elvet sértenek meg.

9. Egy vagy több jó nyelvérzékű kolléga végigmehetne a szabályzat szójegyzékén, és rubrikázhatná, melyik alapelv szerint írjuk így. Volt efféle hivatkozás a 10. kiadás szójegyzékéhez, de ez csak egy-egy szabálypontra vonatkozott. Pedig viszonyítani kellene mindegyik elvhez. Ha megfelel a hagyomány, a kiejtés, a szóelemzés, az egyszerűsítés és az értelemtükrözés (világos megkülönböztetés) elvének, akkor írásmódja erősen kötelező erejű. Ha szemben áll valamelyik elvvel, akkor a közepesen kötelező írásmódok közé tartozik. (Pl. a *mindjárt* szónak *mingyárt* írásmódja jobban megfelel a kiejtés elvének, ezért csak közepes hibának minősülhet.)

Nem értek egyet azzal, hogy a szaktudományi szempontok felülírják a nyelveket. A kémiában fontos lehet, hogy a *szén-dioxid* két tagja közt kötőjel legyen, mert e vegyület két gyökből áll. Nyelvileg azonban ez is csak négytagú szó, mely három morfémből áll. Aki tehát nem szakszövegben a köznyelvi szabályok szerinti egybeírást alkalmazza, nem hibázik. Ilyen a *feketerigó* állatrendszertani nevének (és sok más állat- és növénynévnek) egybe- vagy különírása. Szakkönyvben jól meg kell különböztetni, köznyelvi írásban elhanyagolható hiba. A zenében majdnem nemzetközi szokás a dúr hangnemek nagybetűs, a moll hangnemek kisbetűs írása. Nagybetűk persze – mint a tulajdonneveké is – írhatók bármikor mondat belsejében is, de a kisbetűs kezdést a moll hangnemeknél nem látom abszolút érvényűnek. Címben írhatjuk kis kezdőbetűvel: *c-moll zongoraverseny*, de szövegben pont után, mondat elején ezt is nagybetűvel kezdeném. Ezek eltévesztése a mindennapi köznyelvben csak kis hiba.

Nemzetközi szabvány írja elő a Celsius-fok °C jelét. A 20 C ° írásmód mégis csak közepes hiba, mert egyrészt nem érthető félre, másrészt követi a magyar szórendet. Ellenben a négyzetméter *nm* jelölése (m² helyett) súlyos hiba, mert a méterrendszer egységei közt mást jelent: 'nanométert, a milliméternek ezermilliomod részét'.

10. A címek írásmódja átvezet egy másik tárgykörhöz: a tulajdonnevek mivoltához és írásához. Ebből a témakörből csupán egy példát említek. Igen helyeslem, hogy helyesírási és értelmező szótárainkban is külön címszó az *üdvöz* melléknév. Az *Üdvöz légy* kezdetű imádságban tehát nem kell e két szót egybeírni. Tartsuk ébren a magyarul beszélők tudatában az elavulóban levő szavakat! (Amilyen az *ál* melléknév is, melyet a szabályzat igyekezett kiiktatni a magyar szavak közül, egybeírást vagy kötőjelezést erőltetve ott is, ahol világos e szónak melléknévi értéke. Csak A magyar nyelv nagyszótárában van újra önálló címszava, irodalmi – és nem is nagyon ritka – előfordulásai alapján.) Az ima megnevezése *Üdvözlégy*. Ez olyanféle szervesetlen összetétel, mint a *Hiszekegy*, melyet a keresztény hitvallás kezdő szavaiként senki sem merne egybeírni. Az *Üdvöz légy* szókapcsolat mégis szervesebb: egyetlen szintagma; a *hiszek egy Istenben* mondatkezdő többszavas szószerkezet első két szava azonban nem alkot értelmi, csupán ritmikai, mondatfonetikai egységet. Ezért a Mária-ima kezdetének szövegbeli egybeírását csak közepes, nem nagy hibának minősíteném.

További fejtegetések már nem férnének bele jelen áttekintő eszmefuttató-somba.